वर्ष : ७ अङ्क : ८

ISSN : 0976-1640 ABHIJNAI

अभिज्ञान

नेपाली अर्द्धवार्षिक शोधपत्रिका

जनवरी-दिसम्बर २०१८

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय

नेपाली विभाग

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya

PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

विषय सूची

१.	सम्पादकीय		१
२.	समालोचनाको सिद्धान्त : भाष्यशास्त्र	सञ्जय राई	३
३.	पराज्ञान सिद्धान्त र नेपाली साहित्य	रेमिका थापा	१०
४.	सीमा अध्ययन अनि कथा 'फ्रण्टियर'	योगेश खाती	३३
५.	शिवकुमार राईको 'पुत्लो' कथाका बालचरित्रको अध्ययन	विक्रम विश्वकर्मा	४६
६.	नेपाली कोटिकार	कृष्णमाया मगर	६३
७.	भिन्न क्षमताको अध्ययनका दृष्टिले 'लङ्गडाको साथी' उपन्यासको विश्लेषण	मुक्तिनाथ शर्मा	६९
८.	'नयाँ क्षितिजको खोज' उपन्यासमा इतिहास चेतना	बबी लामा	७९
९.	नेपाली र सादरी भाषाका आदरार्थी प्रयोगहरूको तुलनात्मक अध्ययन	आदर्श सुन्दास	८७

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

भिन्न क्षमताको अध्ययनका दृष्टिले 'लङ्डाको साथी' उपन्यासको विश्लेषण

● मुक्तिनाथ शर्मा*

सार : भिन्न क्षमता वा विकलाङ्ग अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रमा एउटा नवीन अनि महत्त्वपूर्ण विषय हो। साहित्यका क्षेत्रमा उत्तरआधुनिकतावादले भित्र्याएका विविध सिद्धान्तहरूमध्ये यो पनि एउटा हो। यस सिद्धान्तद्वारा समाजमा रहेका अल्पसङ्ख्यक विकल अवस्था भएका मानिसका सामाजिक, आर्थिक अनि राजनैतिक स्थितिबारे अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिन्छ साथै साहित्य पनि समाजको एउटा अभिन्न अङ्ग भएको हुनाले यसले साहित्यिक कृतिहरूमा रहेका भिन्न क्षमताका पात्रहरूबारे पनि अध्ययन गर्छ। यसका साथै उनीहरूलाई अन्य सामान्य सबलाङ्ग मानिसहरूद्वारा के कस्तो व्यवहार गरिन्छ भन्ने कुराको पनि अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिन्छ। यस शोधपत्रमा भिन्न क्षमता अध्ययनका आधारमा उपन्यासकार लैनसिंह बाङ्देलद्वारा रचित 'लङ्डाको साथी' उपन्यासको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ। यहाँ मूल रूपमा भिन्न क्षमता अध्ययनका अध्येता डेभिड एल हस्किङले लेनकास्टर युनिभर्सिटीमा प्रस्तुत गरेका शोधपत्र 'क्रिटिकल डिस्एबिलिटी थ्योरी'-लाई आधार बनाई प्रस्तुत उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ।

बीज शब्द – भिन्न क्षमता, लङ्डाको साथी, बहुआयामिकता, विकलाङ्गताको आवाज, भाषा

* सहायक प्राध्यापक, कालिपद घोष तराई महाविद्यालय, बागडोगरा, सिलगढी।

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

र रूपान्तरित राजनीति।

१. भिन्न क्षमताको अध्ययन : सैद्धान्तिक परिचय

भिन्न क्षमताको अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रमा एउटा नवीन विषयका रूपमा स्थापित भएको छ। भिन्न क्षमताको अध्ययन अङ्ग्रेजीको 'डिसएबिलिटी स्टडिज' शब्दको नेपाली रूपान्तर हो। यसलाई कतै विकलाङ्ग अध्ययन, कतै अपाङ्गता अध्ययन भनिएको पाइन्छ। समालोचक सञ्जीव उप्रेतीले यसलाई 'फरक क्षमताको अध्ययन' भन्ने संज्ञा दिएका छन्। 'विकलाङ्ग' तत्सम शब्द हो, 'विकल' र 'अङ्ग' दुई शब्दमाझ समास भएर विकलाङ्ग शब्दको निर्माण हुन्छ। विकल शब्दले असमर्थ, निर्धो, निमुखो भन्ने अर्थ दिन्छ भने अङ्ग शब्दले मानव शरीरका विभिन्न अवयवलाई इङ्गित गर्दछ। तसर्थ विकलाङ्ग भन्नाले कुनै पनि मानिस वा व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक, ऐन्द्रिक एवम् बौद्धिक विकाससँग सम्बन्धित कुनै पनि प्रकारको कमी भन्ने बुझिन्छ।

भिन्न क्षमताका अध्ययनद्वारा मुख्यत: साहित्यि[illegible]कृतिक कृतिहरूमा चित्रण गरिएका अल्पसङ्ख्यक विकल अवस्थामा रहेका मानिसहरू[illegible]आर्थिक, सांस्कृतिक एवम् राजनैतिक स्थितिबारे अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिन्छ। यसका साथै भिन्न क्षमता भएका मानिसहरूलाई अन्य सामान्य अवस्थामा रहेका मानिसहरूद्वारा के कस्तो व्यवहार गरिन्छ एवम् स्वयम् उनीहरूले आफूलाई अन्य सामान्य मानिसमाझ कसरी प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने कुराको पनि अध्ययन, विश्लेषण गरिन्छ।

भिन्न क्षमताको अध्ययन एउटा जटिल विषय हो। भिन्न क्षमताको अध्ययनमा लागेका विद्वान्हरूमाझ रहेको वैचारिक विविधताका कारणले यहाँ जटिलता उत्पन्न भएको छ। आदर्शवादी विद्वान्हरू विकलाङ्गता ईश्वरद्वारा निर्मित विषय मान्दछन् अनि विकलाङ्गताको समस्या सृष्टिको व्युत्पत्तिसँगै समाजमा आरम्भ भएको हो भन्ने तर्क राख्दछन्। उनीहरू विकलाङ्गतालाई प्राकृतिक समस्याका रूपमा हेर्ने गर्दछन्। अर्कोतिर भौतिकवादीहरूले विकलाङ्गताको समस्या समाजद्वारा निर्माण गरिएको हो भन्ने मान्दछन्। उनीहरूले यसलाई समाजमा रहेको सामाजिक, आर्थिक विषमताको परिणाम मान्ने गरेका छन्। विकलाङ्गता अध्ययनको उद्देश्य समाजमा सामान्य मानिसहरूद्वारा विकलाङ्गहरूप्रतिको व्यवहार अनि उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक स्थितिको अध्ययन गर्नु हो भन्ने भौतिकवादीहरूको मत रहेको छ।

भिन्न क्षमताको अध्ययनका क्षेत्रमा डेभिड एल होस्किङले[1] लेनकास्टर युनिभर्सिटीको चतुर्थ द्विवार्षिक विकलाङ्ग अध्ययन सम्मेलन सन् २००८ सालमा एउटा महत्त्वपूर्ण शोधपत्र प्रस्तुत गरेका छन्। उनले म्याक्स होर्खाइमरको आलोचनात्मक सिद्धान्तका आधारमा 'क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरी' व

---

१. डेभिड एल होस्किङ, सन् २००८, **क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरी**, लेनकास्टर विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत शोधपत्र

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

विकलाङ्गता सम्बन्धी अध्ययन गर्ने नवीन पद्धतिको चर्चा गरेका छन्। होस्किङअनुसार क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरी विकलाङ्गताका वरिपरि केन्द्रित रहन्छ। यस सिद्धान्तले उदारवादका मान्यताहरूसँग विकलाङ्ग मानिसहरूको वास्तविक दैनन्दिन जीवनको तुलना गर्दछ। उनले क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीका सातवटा तत्त्वहरू देखाएका छन्। ती हुन्–

१) सामाजिक विकलाङ्गताको नमुना;

२) बहुआयामिकता;

२) विविधताको मूल्याङ्कन;

३) अधिकार;

४) विकलाङ्गताको आवाज;

५) भाषा;

६) रूपान्तरित राजनीति

यी सातवटा तत्त्वहरूको [illegible] यस प्रकार दिन सकिन्छ–

१) सामाजिक विकलाङ्गताको नमुना – यस सिद्धान्त वा तत्त्वअन्तर्गत 'सार्वभौमिक' विकलाङ्गताको सङ्कल्पना गरिएको छ। सबै मानिस आफ्नो जीवनकालमा कुनै समय केही मात्रामा भए पनि विकलाङ्ग भएका हुन्छन् भन्ने मान्यता राख्दै विकलाङ्गता विश्वव्यापी हुन्छ भन्ने कुरो यहाँ प्रस्तावित गरिएको छ।

अर्का शब्दमा भन्नुपर्दा यसअघि विकलाङ्गहरूको सामाजिक अवस्थालाई हेरिने एवम् विश्लेषण गर्ने गरिएको आधार अपर्याप्त मान्दै विविध जनसङ्ख्याका हितलाई ध्यानमा राखेर नीति बनाउनुपर्ने आवश्यकतामाथि यस सिद्धान्तले बल दिएको छ। होस्किङले विकलाङ्गता सम्बन्धित मुख्यः तीन प्रकारका विचार व्यक्त गरेका छन् :-

क. विकलाङ्गता समाजद्वारा निर्मित विषय हो, यो कुनै प्रकारको शारीरिक अक्षमताको मात्रै अनिवार्य परिणाम होइन।

ख. विकलाङ्गता शारीरिक अक्षमता, व्यक्तिगत अक्षमताको दायित्व अनि सामाजिक परिस्थितिको जटिल सम्बन्धको परिणाम हो।

ग. विकलाङ्गता समाजमा व्यक्तिगत, संस्थागत अनि संकुचित मानसिक प्रवृति (मनोवृति)– द्वारा हुने असुविधाहरूको संयुक्त परिणाम हो जसले उनीहरूलाई समाजमा सामान्यभन्दा भिन्न बनाउने गर्दछ।

२) बहुआयामिकता – होस्किङले क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीको अभिन्न तत्त्वका रूपमा बहुआयामिकतालाई मानेका छन्। यस सिद्धान्तले बहिष्करण अनि स्थापित नियमबाट हुने बाधा–

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

अवरोधदेखि विकलाङ्ग मानिसहरूलाई जोगाउने प्रयास गर्दछ। यसका साथै कुनै पनि सामाजिक संरचना (देश, जातीय समूह, वर्ग आदि)-भित्र विकलाङ्गहरू पनि अस्तित्ववान् भएर बाँच्न सक्नुपर्छ भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राख्दछ।

३) विविधताको मूल्याङ्कन – राजनैतिक र कानुनी उदारवादको मौलिक मूल्य राजनैतिक र कानुनी समानताको सिद्धान्त हो। जाति, लिङ्ग, यौन अभिमुखीकरण, जातीयता आदि भिन्नताहरूलाई उदारवादले उत्तर दिनुपर्ने हुन्छ। एउटा विकलाङ्ग मान्छे आफूलाई बुझ्न स्वयम् नै सक्षम हुँदछ, उसँग भएका अवसर र सीमितता, सामाजिक स्थिति र विश्वज्ञान आदिलाई विचार गर्दै क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीले विविधतामा एकता हुनुपर्ने कुरा स्वीकारेको छ।

४) अधिकार – क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरी विकलाङ्ग मानिसहरूको अधिकार (व्यक्तिगत एवम् सामाजिक)-का निम्ति चिन्तित रहेको छ भन्दै समाजमा यिनीहरूको पूर्ण सहभागिताको चर्चा यहाँ गरिएको छ।

५) विकलाङ्गताको आवाज – सबलाङ्ग मानिसहरूले विकलाङ्गहरूबारे उनीहरूको सक्षम परिप्रेक्ष्यबाट हेर्ने गर्दछन्। क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीले [illegible] जीवन-कथा सुनेर उनीहरू पनि आफ्नो जीवनदेखि सबलाङ्गहरूझैं खुसी रहेको कुरा [illegible] यो सिद्धान्त उनीहरूको आवाज बनेर समाजमा समानताका लागि अघि बढेको छ।

६) भाषा – क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीको अर्को एउटा विषय भाषाले कसरी विकलाङ्गताको अवधारणा र विकलाङ्ग मान्छेहरूका स्थितिलाई प्रभाव पार्छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्नु हो। उक्त विषयभित्र विकलाङ्ग मानिसहरूलाई सम्बोधन गरिने शब्दहरू अनि विकलाङ्गताको चित्रण गर्ने शब्द र चित्रहरू सबै पर्दछन्। यहाँ क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीले मुख्य रूपमा ती नकारात्मक मनोवृत्तिहरू कसरी उद्घाटित गर्ने भन्ने विषयबारे कार्य गर्दछ।

७) रूपान्तरित राजनीति – क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीले सिद्धान्त र प्रयोगबिचको सम्पर्क कायम राखेको छ। यस सिद्धान्तले मुद्रित सञ्चार र दृश्य सञ्चार माध्यमहरूमा विकलाङ्गताबारे नौलो ऊर्जा जगाउने विषय प्रस्तुत गर्ने ध्येय राख्दछ। विकलाङ्गहरूका लागि लाभदायक हुने नीति बनाएर प्रयोग गर्नु क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीले आफ्नो लक्ष्य ठान्दछ।

२. भिन्न क्षमताको अध्ययनका दृष्टिले 'लङ्गडाको साथी उपन्यासको विश्लेषण

लैनसिंह बाङदेलको 'मुलुकबाहिर' र 'माइतघर' भन्दा भिन्न कथावस्तु एवम् चरित्र भएको 'लङ्गडाको साथी' नेपाली साहित्यमा एउटा नौलो उपन्यास हो। प्रस्तुत उपन्यासमा उनले विकलाङ्ग भिखारीको मार्मिक र हृदयस्पर्शी वर्णन गरेका छन्। बाङदेल कोमलचित्त भएका व्यक्ति थिए। यस

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

सन्दर्भमा उनी आफै आफ्नो लेख (बाङदेल आफ्नै क्यानभासमा)-मा लेख्छन् ''लैनसिंह बाङ्देल समाजका अपाङ्ग, निराश्रित र उपेक्षितहरूप्रति सहानुभूति र समवेदना राख्ने साहित्यिक कलाकार हुन् र यो कुरा उनको 'लङ्गडाको साथी'का अतिरिक्त 'अन्धाको आँखा'(कथा, दियालो, वर्ष ४ हाँगो १५ सन् १९६३), 'अन्धी केटी र उसकी बहिनी' (क्यानभास), 'बङ्गालको अकाल' (तैलचित्र) आदिले पनि स्पष्ट पारेका छन्। उनले प्यारिस छँदा बनाएका चित्रहरूको विषय पनि अधिकतर दरिद्र, माग्ने, अन्धा, पीडित र निम्न वर्गका मानिसहरूको नै हुनाले एकजना फ्रेन्च समालोचकले उनका चित्रहरूबारे 'उदास संसारको चित्रण' भनी टिप्पणी गरेको कुरो यहाँ उल्लेखनीय छ।[२] 'लङ्गडाको साथी' लैनसिंह बाङदेलको तेस्रो औपन्यासिक कृति हो। उनका यसभन्दा अघि 'मुलुकबाहिर' अनि 'माइतघर' नामक दुईवटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन्। 'लङ्गडाको साथी' उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिको रहेको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा यथार्थताभन्दा परको चित्रण गरिएको छ भन्दै कतिपय समालोचकले यस कृतिलाई अतियथार्थवादी कृति पनि भनेका छन्। बाङ्देलले अघिका दुईवटा उपन्यासमा झैं यस उपन्यासमा पनि दार्जिलिङलाई केन्द्र गरी लेखेका छन्। यस उपन्यासमा दार्जिलिङ सहरमा मागी खाने एउटा अपाङ्ग वा अङ्गभङ्ग भएको भिखारीको मार्मिक र पीडादायक जीवन अनि उसका अन्तर्मनका अवस्थाको यथार्थ चित्रण गरिएको छ। यस उपन्यासका सन्दर्भमा समालोचक इन्द्रबहादुर राईले लेखेका छन्-

> बाङदेलले लेख्नुभएको यो माग्ने दार्जिलिङमा अघि साँच्चै थियो। उपन्यास लेखिएर पनि पछि १९५४-सम्म बाँचिरहेको थियो। जातको क्षेत्री थियो, निकै सुग्घर रहन्थ्यो, धीरधाम पूजामा गइबस्थ्यो, निधारमा सधैँ चन्दनको टिका लाउँथ्यो। दुवै खुट्टा दोब्रेर कुँजिएकाले हातले दुईतिर पिर्का टेक्दै आफूलाई घसार्थ्यो। 'भूइँ भालु'। कराएर मसिना स्कूले केटाहरू भाग्थे, उ राँकिएर कराउँथ्यो, खेद्दै जान्थ्यो पनि अलिकति परसम्म।[३] यस भनाइका आधारमा 'लङ्गडाको साथी' उपन्यास काल्पनिकभन्दा बढी ताथ्यिक रहेको देखिन्छ।

बाङ्देलले उपन्यासलाई नौ (९) परिच्छेदमा विभाजन गरेका छन् जसअन्तर्गत उनले दार्जिलिङको सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक पृष्ठभूमिको यथार्थ चित्रण गरेका छन्। उनको यस उपन्यासमा निम्नलिखित तीनवटा पक्षहरू मुख्य रूपमा प्रस्तुत भएका छन् -

१) दार्जिलिङको प्राकृतिक सुन्दरता अनि भौगोलिकताको वर्णन;

---

२. मोहन पी दाहाल, सन् २००१, **दार्जीलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, दार्जिलिङ, श्याम ब्रदर्स प्रकाशन, पृ १३३

३. इन्द्रबहादुर राई, सन् २००४, **नेपाली उपन्यासका आधारहरू, इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ ३**, निर्माण प्रकाशन, नाम्ची सिक्किम, पृ ११५

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

२) दार्जिलिङको सामाजिक, आर्थिक स्थितिको वर्णन; अनि

३) समाजमा विकलाङ्ग माग्नेको मार्मिक अनि पीडादायक स्थितिको वर्णन। दार्जिलिङ सहरमा मानवता हराएका मानिसहरूले असहाय लङ्गडालाई दिएको दुःख, पीडा आदिको कारुणिक एवम् दयनीय स्थितिको चित्रण यहाँ देख्न पाइन्छ। यसका साथै उपन्यासमा मान्छेभन्दा कुकुरजस्तो पशु अपाङ्गको साथी भएको हृदयविदारक परिवेशको अङ्कन भएको छ।

हस्किङको सामाजिक विकलाङ्गताको नमुना सिद्धान्तका आधारमा हेर्दा उपन्यासको पात्र 'लङ्गडो'- दार्जिलिङका सर्वसम्पन्न वा सक्षम मानिसहरूद्वारा गरिएको हेला, क्रूरता, सामाजिक पक्षपात आदिको सिकार बनेको देख्न पाइन्छ। ऊ एउटा अङ्गभङ्ग भएको गरिब मान्छे भए तापनि उसले कहिले धीरधाम मन्दिर वरिपरि, कहिले दार्जिलिङ बजारको कुना-काप्चातिर गएर भिक्षा मागी आफ्नो जीवनचर्या चलाउनु परेको देखिन्छ। ऊ आफ्नो दैनिक जीवनमा पनि सदैव दार्जिलिङ सहरका सामान्य र सर्वसम्पन्न सबलाङ्ग मान्छेदेखि त्रसित भई बाँच्नु परेको छ। उसलाई आफ्नो अङ्गभङ्ग [illegible] शरीरभन्दा समाजको सबलाङ्ग मानिसहरूदेखि अधिक डर रहेको देखिन्छ। उसलाई समाजले [illegible] पनि उसले सहन्छ तर कसैले उसलाई 'भूइँ भालु' भनेर खिज्यायो भने ऊ सहन सक्दैन तर [illegible]मर्थताका कारणले ऊ सधैँ डर एवम् भयले उनीहरूसँग तर्केर हिंड्ने गर्दछ। यसै सन्दर्भमा [illegible] ज्ञवाली लेख्छन्- ''छिमेकीको डरले, मानिसको तिरस्कारले औ बलियाको चोटले त्यो लङ्गडाको मुटु साह्रै सुस्तरी ढुकढुक गर्ने हुनाले त्यसको आत्मा साह्रै क्षीण भएको छ।[४]''

होस्किङगले आफ्नो सिद्धान्त सामाजिक विकलाङ्गताको नमुनामा विकलाङ्गता सम्बन्धी मुख्यः तीन प्रकारका विचार व्यक्त गरेका छन् :-

क. विकलाङगता समाजद्वारा निर्मित विषय हो, यो कुनै प्रकारको शारीरिक अक्षमताको मात्रै अनिवार्य परिणाम होइन।

ख. विकलाङ्गता शारीरिक अक्षमता, व्यक्तिगत अक्षमताको दायित्व अनि सामाजिक परिस्थितिको जटिल सम्बन्धको परिणाम हो।

ग. विकलाङ्गता समाजमा व्यक्तिगत, संस्थागत अनि सङ्कुचित मानसिक प्रवृति (मनोवृति)- द्वारा हुने असुविधाहरूको संयुक्त परिणाम हो, जसले उनीहरूलाई समाजमा सामान्यभन्दा भिन्न बनाउने गर्दछ।

होस्किङ्गको मतानुसार प्रस्तुत कथाका पात्रलाई दाँजेर हेर्दा ऊ यहाँ शारीरिक विकलाङ्गताभन्दा बढी सामाजिक विकलाङ्गताको सिकार बनेको देख्न पाइन्छ। प्रस्तुत उपन्यासको पात्र माग्ने लङ्गडा ससाना

---

४. लैनसिंह बाङ्देल, सन् २०११, **लङ्गडाको साथी**, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, नेपाल, एघारौं संस्करण (भूमिकाबाट)

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

स्कुले केटा-केटीहरूदेखि ठुल्ठुलासम्मको हेला एवम् तिरस्कारले ग्रसित रहेको छ। यहाँ लङ्गडाले समाजका सामान्य मानिसहरूको सङ्कुचित मानसिक प्रवृत्तिको सामना गर्नु परेको देखिन्छ। यसको उदाहरणस्वरूप निम्न लिखित गद्यांशलाई हेर्न सकिन्छ- "मानिसहरू उसलाई लङ्गडो भनी उसका बिग्रेका अङ्गहरू देखाएर ठट्टा गर्थे, जिस्क्याउँथे। कोही मानिस सुकिलो लुगा लाएको हेर्दा भलादमी जस्तो भए लङ्गडा प्रतिवाद गर्दैनथ्यो, केवल आफ्नो उपहास गर्नेको मुखमा निःसहाय भएर केही नभनी टुलटुल मात्र हेरिरहन्थ्यो।[५]" प्रस्तुत उदाहरणका आधारमा उक्त समाजभित्र माग्ने लङ्गडाको अवस्था दयनीय रहेको प्रस्ट हुँदछ। त्यहाँ ऊ कतै पनि सुरक्षित रहेको देखिँदैन। एक त गरिबी अनि त्यसमाथि विकलाङ्गता उसलाई भारीमाथि सुपारीजस्तै प्रतीत भएको छ। मानिसहरूको उसप्रतिको व्यवहार होस्किङ्गको सामाजिक विकलाङ्गताको नमुनाअनुसार रहेको देखिन्छ।

होस्किङले आफ्नो सिद्धान्तमा सार्वभौमिक विकलाङ्गताको सङ्कल्पनाको चर्चा गरेका छन्। उनको मतानुसार विकलाङ्ग देखिने सबै विकलाङ्ग हुँदैनन् अनि सामान्य देखिने मानिस पनि जीवनको कुनै अवस्थामा विकलाङ्गताको शिकार भएका हुन्छन्। प्रस्तुत उपन्यासको पात्र माग्ने लङ्गडो आफू मानिस नै भएर पनि अन्य मानिसको अन्याय र अत्याचारको सिकार भएको छ तर लङ्गडाको मानवेतर साथी प्राणी कुकुरप्रतिको दया, माया एवम् सहानुभूतिपूर्ण व्यवहारले मानवताका आधारमा ऊ सामान्य सबलाङ्ग निर्दयी मानिसहरूभन्दा उच्च श्रेणीमा रहेको देखिन्छ। यस सन्दर्भमा उपन्यासमा लेखिएको छ-

"यो कुकुरलाई यसरी धपाउँदा पनि जाँदैन, मेरो पछिपछि लागिरहन्छ। तर भोक-तिर्खा भनेको सबैको उही हो, के मानिस, के पशु। बरा, यो पनि मजस्तै होला। यो पनि अर्काको दया र भिक्षाले संसारमा बाँचिरहेको होला। गरिबले गरिबकै कष्ट बुझ्दछ।"[६]

यस उदाहरणका माध्यमद्वारा लङ्गडाको व्यक्तित्व थाहा पाइन्छ। ऊ गरिब छ, माग्नु बाहेक उसको अर्थ आर्जनको अरू कुनै उपाय छैन। ऊ अरूले फ्याँकेको जुठो खाएर पेट भर्ने गर्दछ भने कहिले ऊ मिठाई दोकानमा उब्रेको खाना कुरेर बसेको हुन्छ। दिनभरि मागेकाले उसलाई आफ्नो पेट भर्न पनि धौ-धौ पर्छ। तर पनि उसले पाएको खाना आफ्नो साथीसँग (कुकुर) मिलेर खाने गर्दछ। उसले आफ्नो साथीप्रति दयाभाव राख्नु नै उसको मानसिक सचेतता एवम् मानवताको प्रमाण मान्न सकिन्छ।

प्रस्तुत उपन्यासको सामान्य सर्वसम्पन्न पात्र अध्ययन गर्दा उनीहरू होस्किङको सिद्धान्तअनुरूप रहेका देखिन्छन्। एकदिन लङ्गडो आफ्नो हराएको कुकुरका खोजीमा दार्जिलिङ सहरको कुना काप्चा घुम्छ, रात पर्न लागेपछि अचानक हावा-पानी पर्न थाल्छ र ऊ हावा-पानीबाट बाँच्न एउटा घरको दलानमा आश्रय लिन पुग्छ। रातको निःस्तब्धता केही कुरा झरेको आवाज सुनेर घरको मानिस हातमा

---

५. लैनसिंह बाङ्देल, सन् २०११, **लङ्गडाको साथी**, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौँ, नेपाल, एघारौं संस्करण पृ-६

६. लैनसिंह बाङ्देल, **लङ्गडाको साथी**, पूर्ववत्, पृ १०

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

एउटा लौरो बोकेर बाहिर आउँछ अनि उसले लङ्गडालाई प्रहार गर्न खोज्दछ, लङ्गडाले करुण पुकार स्वरूप आफ्नो परिचय असहाय माग्ने भनी दिन्छ। तर माग्नेको कुराले त्यस निष्ठुरी मानिसलाई केही असर हुँदैन। उसले माग्नेलाई लौरोले घोच्दछ अनि उसको पाखुरा समातेर मध्य रातको पानी–झरीमा घरको सिँढीबाट ओरालो झारिदिन्छ। लङ्गडा चोट लागेर रगतसरी भई चित्कार गरिरहेको हुन्छ। तर त्यस निष्ठुरी मानिसलाई केही फरक पर्दैन। होस्किङको सिद्धान्तअनुसार हेर्दा त्यो व्यक्ति मानसिक विकृतिको सिकार भएको मात्र सकिन्छ। त्यसले आफ्नो सुझबुझ हराएको देखिन्छ। ऊ सामान्य भएको भए उसलाई त्यस माग्नेपट्टि सहानुभूति जाग्नु पर्ने थियो। ऊ एउटा मानव भएर अर्को असहाय विकलाङ्ग मानवमाथि गरेको अमानवीय व्यवहारलाई सामाजिक विकलाङ्गताको नमुना मात्र सकिन्छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा माग्ने लङ्गडाको जीवन अत्यन्त मार्मिक, पीडामय एवम् सम्वेदनशील रहेको छ। उसको आफन्त, साथी–सङ्गीहरू कोही छैनन्। उसको बस्ने बास छैन, खाने गाँसको निम्ति ऊ सधैँ अर्काको आशामै बस्नैपर्ने हुन्छ। ऊ आफूलाई एउटा कुकुरसँग सुरक्षित अनुभव गर्छ तर आफू जस्तै देखिने अन्य मानिसहरूसँग भय वा त्रास अनुभव गर्दछ। स[illegible]सम्पन्न सबलाङ्ग मानिसहरू माझ ऊ एउटा पशुभन्दा बढी अरू केही होइन। यस सन्दर्भमा [illegible]सको भूमिकामा लेखिएको छ– ''मान्छेजस्तो भएको हुनाले मात्र त्यसलाई मान्छे भनिए[illegible]थोक भन्न हुने भए मानिस निर्धक्क त्यसलाई अर्कै थोक भन्थे[७]।''

प्रस्तुत उपन्यासको पात्र लङ्गडाले एक दिन म्युनिसिपल बिल्डिङको कुनामा सुतिरहेको बेला एउटा नराम्रो सपना देख्छ। हेर्दाहेर्दै आकाशबाट गिद्ध आएर पहिला उसको साथी कुकुरलाई ठुङ्न थाल्छ, त्यसपछि अर्को गिद्ध आएर उसलाई निधारमा ठुङ्न थाल्छ अनि धेरै गिद्धहरू आएर उसको जिउको मासु लुछालुछ पारेर खान्छन्, तैपनि उ उठ्ने कोसिस गरिरहन्छ । प्रस्तुत घटनालाई सामाजिक विकलाङ्गताको नमुनाका आधारमा दाँजेर हेर्दा सहाराहीन लङ्गडाका निम्ति समाजका सामान्य मानिसहरू गिद्ध समान नै रहेको मात्र सकिन्छ। उसले वास्तविक जीवनमा पनि सधैँ यसरी नै असहाय भएर मानिसहरूको अन्याय, अत्याचारहरूको सामना गर्नु परिरहेको हुन्छ। उल्लिखित उपन्यासद्वारा बाङदेलले दार्जिलिङका मानिसहरूको मनोवृत्ति उतारेका छन्। उक्त माग्ने लङ्गडा भएका कारणले मात्रै समाजमा विभिन्न प्रकारको हेला, तिरस्कार एवम् अमानवीय व्यवहारहरू सहनु परेको थियो। यदि ऊ अन्य मानिस झैँ सामान्य भएको भए उसले पनि सम्मानसँग जीवन बिताउने थियो।

होस्किङले आफ्नो पत्रमा उल्लेख गरेका विकलाङ्ग अध्ययनसित सम्बन्धित सातवटा तत्त्वमध्ये बहुआयामिकता, विविधताको मूल्याङ्कनका आधारमा 'लङ्गडाको साथी' उपन्यासलाई हेर्दा प्रस्तुत

७. लैनसिंह बाङ्देल, सन् २०११, **लङ्गडाको साथी**, काठमाडौँ, रत्न पुस्तक भण्डार एघारौँ संस्करण, भूमिकाबाट

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

उपन्यासको पात्र लङ्गडो माग्ने सबै रूपमा उपेक्षित रहेको देखिन्छ। उसलाई पनि अन्य मानिस झैँ सामान्य भएर जिउन मन थियो, त्यसैले केही दिनदेखि उसले पैसा जम्मा गरेर राखेको थियो। त्यस पैसाले ऊ आफ्नो इच्छानुसार खाना खान चाहन्थ्यो। एकदिन उसले आफ्नो रुमालका पोकामा भएको पैसा निकालेर गन्यो। उसलाई एकपेट खाना खाने पैसा पुगेको देखेर असाध्य खुसी भएको थियो। उसले आफ्नो साथी कुकुरलाई लिएर मिठाई पसलमा आफ्नो पैसाले खाएर जीवनको मज्जा अनुभव गरेको थियो। यस कुराका सन्दर्भमा उपन्यासमा लङ्गडाको मनोवृत्तिलाई यसप्रकार व्यक्त गरिएको छ- ''हेर् काले! तँ पनि सधैँ त [illegible] गएर जुठा कुराहरू खाइहिँड्थिस्। हेर् आज म पनि पेटभरि खाने छु, तँलाई पनि [illegible] पुरी-मिठाई मन पर्दैन भने दही, मासु र भातै किनेर पेटभरि दिउँला। काले! [illegible] तँ बडो भाग्यमानी रहेछस्। मजस्तो लङ्गडा साथी पाएर एक बारको जुनीमा [illegible] ले अब...।[८]'' यस गद्यांशका माध्यमद्वारा लङ्गडो आफूमाथि भएको अन्याय, अत [illegible] एकदिन भए पनि समाजभित्र अस्तित्ववान भएर बाँच्न चाहेको कुरो पुष्टि हुँदछ।

होस्किङ्ले आफ्नो अध्ययनपत्रमा समाजमा विकलाङ्गहरूले पाउने अधिकारको चर्चा गरेका छन्। तर प्रस्तुत उपन्यासमा माग्ने लङ्गडो समाजमा उसले पाउनुपर्ने सबै अधिकारदेखि वञ्चित रहेको देखिन्छ। आफ्नो मौलिक अधिकार जस्तै गाँस, बास अनि लाउने कपडा समेतको पनि अभाव उसमा रहेको छ। उसले गाँसका निम्ति सधैँ अरूको आशामा बस्नु पर्दछ, उसको बस्ने कुनै निर्दिष्ट स्थान छैन, लाउनका लागि उसको शरीरमा भएको बाहेक अरू कुनै लुगा छैन। उसले माग्नुलाई नै आफ्नो अधिकार ठान्दछ। उपन्यासमा लेखिएको छ- ''कति हिउँद, कति वर्षा उसले काटिसकेको थियो। अब उसको संसार नै बेग्लै भइसकेको थियो। मागेर खानु जन्मसिद्ध जस्तै उसले ठान्थ्यो।[९]''

होस्किङ्को सिद्धान्त विकलाङ्गताको आवाजका आधारमा 'लङ्गडाको साथी' उपन्यासलाई हेर्दा प्रस्तुत उपन्यास सिद्धान्तको मापदण्डअनुरूप रहेको देखिँदैन। यहाँ उपन्यासको पात्रका निम्ति कसैले पनि आवाज उठाएको छैन। यसको विपरीत अधिकांश ठाउँमै मानिसहरूले उसको दयनीय स्थिति देखेर खिसी गरेको देखिन्छ। यहाँ उसका निम्ति आवाज उठाउने कुरा त होइन, समाजको रक्षक मानिने पुलिससँग पनि उसले डर र भयले तर्केर हिँड्नुपर्ने स्थिति रहेको छ।

उपन्यासमा माग्ने लङ्गडाप्रति व्यवहार गरिएको भाषा पनि निम्न स्तरको रहेको देखिन्छ। उसलाई यहाँ लङ्गडा, माग्ने, भुइँ भालु आदि शब्दहरू व्यवहार गरेको देखिन्छ। सहरका स्कुले बदमास केटाहरू उसलाई 'भुइँ भालु' भनेर खिज्याउँछन्।

---

८. लैनसिंह बाङ्देल, सन २०११, लङ्गडाको साथी, काठमाडौँ, रत्न पुस्तक भण्डार, एघारौँ संस्करण, पृ २९

९. लैनसिंह बाङ्देल, सन २०११, लङ्गडाको साथी, काठमाडौँ, रत्न पुस्तक भण्डार, एघारौँ संस्करण, पृ १२

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra

होस्किङले आफ्नो सिद्धान्तमा रूपान्तरित राजनीतिको चर्चा गरेका छन्। तर प्रस्तुत उपन्यासमा गरिब लङ्गडा माग्नेका निम्ति कुनै प्रकारको राजनैतिक सुरक्षा थिएन। कानुनले उसको सुरक्षाका निम्ति धेरै प्रकारका नियम–कानुनहरू बनाएको भए तापनि ऊ रगतसरी बाटामा लडिरहँदा कसैले उसको उपचारका निम्ति केही गर्ने प्रयाससम्म गरेनन्। उसलाई त्यस अवस्थामा पुऱ्याउनेलाई कुनै प्रकारको सजाय भएन। उसले न्याय नपाई मर्नुपऱ्यो। सायद ऊ सर्वशक्तिसम्पन्न सबलाङ्ग भएको भए ऊ यसरी समाजको क्रुरताको सिकार हुनुपर्ने थिएन।

३ निष्कर्ष

सङ्क्षेपमा भन्नु पर्दा भिन्न क्षमताको अध्ययन विकलाङ्ग मानिसहरूबारे अध्ययन र विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त हो। यस सिद्धान्तद्वारा समाज अनि साहित्यमा [illegible] लाङ्गहरूको स्थितिबारे विश्लेषण गरिन्छ। यस सिद्धान्तले उनीहरूको सामाजिक, आ[illegible] जनैतिक स्थितिबारे अध्ययन गरी सुधारपूर्ण नीति निर्माण गर्नमा सहयोग गर्दछ।

उपन्यासकार लैनसिंह बाङ्देलद्वारा रचित 'लङ्गडाको साथी' उपन्यासमा विकलाङ्गहरूले समाजमा भोग्नु परेका समस्याहरूको यथार्थ चित्रण गरिएको छ। दार्जिलिङमा मात्रै होइन संसारभरि नै विकलाङ्गहरूले बाध्यतापूर्वक जीवन बिताउनु परेको देखिन्छ। होस्किङको क्रिटिकल डिसएबिलिटी थ्योरीका आधारमा लङ्गडाको साथी उपन्यासको विश्लेषण गर्दा सिद्धान्तको मापदण्डअनुसार उपन्यास रहेको पाइँदैन। यस सिद्धान्तले विकलाङ्गहरूको हक एवम् सुविधाका निम्ति धेरै चर्चा गरे तापनि प्रायोगिक रूपमा सफल हुन सकेको छैन किनभने उपन्यासका पात्रले समाजमा उसले पाउनु पर्ने विविध अधिकारदेखि सदैव वञ्चित नै रहनु परेको छ।

Principal
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya
PRINCIPAL
Kalipada Ghosh Tarai
Mahavidyalaya
Bagdogra